

Ideální typy v díle Maxe Webera¹

Helena Kubátová²

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc

The Ideal-Type in the Works of Max Weber. This paper is divided into two parts. The first focuses on inserting the ideal-type into the context of Weber's conception of social reality and methodology. Weber's conception of the ideal-type is compared with Durkheim's conception of the social type. The second part of the paper is devoted to Weber's ideal-type as a methodological construct. It relies on a general definition of the ideal-type and also on a conception of different kinds of the ideal-type: the historical (genetic) ideal-type, the general sociological ideal-type, and the ideal-type of social action. Attention is paid to differences and similarities between these different kinds of the ideal-type. Finally, two applications of the ideal-type are given.

Sociológia 2012, Vol. 44 (No. 2: 159-178)

Key words: *ideal-type; social type; adequate for the level of meaning; causally adequate; explanatory understanding; related to the values*

Úvod

Cílem této stati je poukázat na variabilitu ideálních typů v díle Maxe Webera, a to především za pomoci interpretace jeho vlastního výkladu různých druhů ideálních typů. Metoda ideálních typů je součástí Weberovy metodologie „verstehen“, rozumějící sociologie založené na porozumění subjektivně míněnému smyslu.

Ideální typ je způsob, jakým Max Weber usiloval o zobecnění, kauzalitu a objektivitu v sociálních vědách, které chápal jako odlišné od věd přírodních. Tato odlišnost je klíčová pro pochopení Weberovy metodologie a bude vyložena jednak poukázáním na kontext diskuse bádenské novokantovské školy, která postulovala odlišnost věd přírodních od věd o kultuře, jednak poukázáním na kontext metodologie Durkheimovy, který postuloval sociální realitu jako součást reality přírodní.

Jsme si vědomi toho, že zatímco kontextem bádenské školy novokantovců byl Weber přímo ovlivněn, kontextem Durkheimovy metodologie přímo ovlivněn nebyl³. Weber Durkheima necitoval, ani s ním nevstoupil do polemiky. Ovšem naším cílem je ukázat, že ačkoliv je Durkheim všeobecně považován za pozitivistu a Weber za interpretativistu, v určitých ohledech k sobě mají metodologicky překvapivě blízko. Abychom to mohli ukázat, museli jsme

¹ Děkuji recenzentům za jejich cenné rady a připomínky, z nichž mnohé byly v této studii použity.

² Korespondence: PhDr. Helena Kubátová, Ph.D., Katedra sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, tř. Svobody 26, 779 00 Olomouc, e-mail: helena.kubatova@upol.cz

³ Weber nebyl součástí paradigmatických sporů mezi pozitivismem a interpretativismem, spíše byl zaměřen jednak proti naturalismu, který byl v jeho době spojován s přírodními vědami, jednak proti (psychologizujícímu) historickému individualismu.

nejprve oba autory metodologicky postavit proti sobě, abychom mohli následně poukázat na styčné body v jejich metodologiích.

Stat' je rozdělena na dvě části. V první části je pozornost zaměřena na zasazení ideálního typu do kontextu Weberova pojetí sociální reality a metodologie. Druhá část statí je věnována Weberovu pojetí ideálního typu jako metodologické konstrukce. V závěru druhé části statí je naznačeno dvojí možné využití ideálního typu.

Weberova metodologická východiska a pojetí sociální reality

Pro pochopení podstaty metody ideálního typu Maxe Webera je nutné se zaměřit na jeho ontologická a epistemologická východiska, protože z nich teorie ideálního typu pramení. (Srov. k tomu např. Giddens 1971; Havelka 1998) Jedna z možností, jak vymezit Weberova metodologická východiska, spočívá v jejich srovnání s východisky Émila Durkheima (tak postupuje např. Rex 1961; Smelser 1976 a mnozí další). Před tím, než se o toto srovnání pokusíme, je třeba zdůraznit, že Weber a Durkheim se vůči sobě explicitně nevymezovali, ani se vzájemně sami nesrovnávali. Srovnání Weberova interpretativního přístupu s Durkheimovým pozitivismem v této statí slouží pouze jako pomůcka pro výklad Weberovy metodologie; zejména nám jde o odlišnost v chápání sociální reality a vytváření typu u obou autorů.

Émile Durkheim považuje sociální realitu za součást reality přírodní: „i když je společnost specifickou realitou, neznamená to, že by byla říší v říší. Zůstává součástí přírody a je jejím nejvyšším projevem. Sociální doména je přírodní doménou, která se od ostatních liší jen svou větší komplexností.“ (Durkheim 2002: 26) Z toho důvodu požaduje, aby metody, kterými lze sociální realitu uchopit, byly analogické metodám přírodních věd. (Durkheim 1969)

Weber soudí, že sociální realita je odlišná od reality přírodní. Ohrazuje se proto vůči používání metod přírodních věd ve vědách o kultuře⁴, protože metody přírodních věd jsou dle něj zaměřeny na hledání objektivních zákonů, tedy zákonů oproštěných jednak od hodnot, jednak od nahodilostí a jedinečností. K takovému zákonu jako systému teorémů lze podle přírodních věd dospět měřeními empirie, jejím popisem a zobecňující abstrakcí. Z takového zákona pak lze deduktivně odvozovat vysvětlení jednotlivých případů. (Weber 1949: 87)

Podle Webera se tento pokus objevuje i ve vědách o kultuře. Někteří jejich představitelé dle Webera vycházejí z toho, že cílem každé vědy je uspořádat empirii do systému pojmů, přičemž obsah těchto pojmů lze získat indukci – pozorováním empirických pravidelností, následnou tvorbou hypotéz a jejich

⁴ „Vědy o kultuře“ jsou Weberovým obecným pojmenováním věd, jejichž předmětem není přírodní realita. Do věd o kultuře zařazuje jednak historii, jednak sociální vědy, jako je ekonomie a sociologie.

verifikací – a že systém pojmů lze dále zdokonalovat, až nakonec vznikne deduktivní věda o kultuře. (Weber 1949: 106)

Ve svém názoru na odlišnost přírodní a sociální reality (a především na odlišnost metod, kterými jsou obě reality uchopovány) byl Weber ovlivněn bádenskou školou novokantovců, kterou např. Miloš Havelka chápe jako reakci na „počínající selhávání pozitivistické metodologie“. (Havelka 1998: 60) Podle Havelky novokantovská škola popírala možnost, že by se metodologie přírodních věd mohla přenést na metodologii historických věd a věd o společnosti. Weber byl ovlivněn zejména dichotomií věd na nomotetické a idiografické, kterou postulovala bádenská novokantovská škola a samozřejmě také problematikou dějin, kultury a hodnot. Zatímco přírodní vědy jsou nomotetické, usilují o dosažení obecného explanačního zákona, vědy o kultuře jsou idiografické, usilují o popis jedinečného a jsou zaměřeny na konstituování předmětu poznání za pomoci „vztažení k hodnotám“. (Havelka 1998: 61)

Podle představitele bádenské novokantovské školy Heinricha Rickerta, kterým byl Weber ovlivněn, je třeba odlišovat přírodu a kulturu, přičemž ostrou hranici mezi nimi lze najít v tom, že kultura na rozdíl od přírody je spjata s hlediskem zaměřeným na hodnoty. Když se Rickert zabývá tvořením pojmů v historicko-kulturních vědách, mluví o jejich zvláštním a individuálním obsahu na rozdíl od obecných pojmů ve vědách přírodních. (Rickert 1967: 548) Přesto, že byl Weber Rickertem ovlivněn, ve svém zaměření na možnost generalizace ve vědách o historii a kultuře se od Rickerta vzdaluje, což je právě dobře vidět na jeho konceptu ideálního typu.

Ovlivnění bádenskou novokantovskou školou se u Webera projevuje v jeho předpokladu, že není myslitelné zkoumat společnost a procesy lidského života jinak než z hlediska jejich kulturního významu, který jim propůjčují aktéři. Vědy o kultuře jsou založeny na myšlenkovém uspořádání skutečnosti pod vlivem kulturních hodnot. Z toho důvodu pro Webera neexistuje naprosto objektivní vědecká analýza kulturního života: pro Webera je předmětem věd o kultuře kultura a kultura jako empirická skutečnost existuje jen ve vztahu k idejím hodnot – zahrnuje jen to, co je pro nás významné. Empirické zkoumání tedy nikdy není bezpředpokladové; aby se něco stalo předmětem zkoumání, musí tomu být přidělen kulturní význam. Co je významné, to nemůže souviset s žádným obecným abstraktním zákonem. (Weber 1949: 76) Je tomu tak proto, že sociální realita, ke které při bádání přistupujeme, je uspořádána pod vlivem historicky proměnlivých hodnotových idejí. (Weber 1949: 111)

Émile Durkheim na rozdíl od Webera soudil, že sociální realita je předem kauzálně uspořádána, přičemž příčinou sociálního jevu je vždy nějaký jiný sociální jev. Protože se sociální realita neliší od reality přírodní, může, vlastně musí existovat metodologie společná přírodním i sociálním vědám. Tato metodologie nemůže být založena na tom, že studuje pojmy, ale fakta: empirické

sociální jevy, tedy Durkheimovy slovy „věci“. Sociální jevy je třeba studovat objektivně, to znamená přímo, nezprostředkovaně, bezpředpokladově a „zvenčí“, nikoliv skrze pohnutky a motivy aktérů. (Durkheim 1969: 58) Durkheim soudil, že vědecky (sociologicky) není možné zjistit, jak se sociální jev odráží v psychice jednotlivce.

Pro Durkheima je sociální jev univerzální, objektivní, všeobecný (protože je kolektivní) a neměnný. Je to jev, který je nadindividuální a působí zvnějšku utlačivou silou na jednotlivce. (Durkheim 1969: 42) Plní tedy funkce vzhledem k celku společnosti a má univerzální vlastnosti.

Weberovo pojetí sociálního jevu je odlišné. Weber soudí, že každý sociální jev je kulturním jevem, čímž chce naznačit, že je nikoliv všeobecný a univerzální a neměnný, ale že je specifický z hlediska významu, přičemž na základě toho významu se stanoví předmět zkoumání.

Podle Durkheima je předmětem sociologova bádání skupina jevů sociologem předem definovaných vnějšími znaky, které jsou jevům společné; jedná se o tzv. obecné druhové pojmy neboli sociální typy. Sociální typ dle jeho soudu stojí mezi nominalismem a extrémním realismem. Nominalismus je příznačný pro historii a zabývá se specifickými případy, protože vychází z toho, že společnosti se od sebe natolik odlišují, že o společnosti nelze říci nic obecného. Extrémní realismus je charakteristický pro filozofii, která vychází z toho, že skutečné je pouze lidstvo. Jako příklad extrémního realisty Durkheim uvádí Comta, který vykládal vývoj společností jako vývoj jediného národa, na který se dají převést všechny posloupné změny pozorované u jednotlivých odlišných společností.

Durkheim hledal způsob, jak pouze monograficky nepopisovat jednotlivé společnosti, ale zároveň nebýt tak abstraktní, jako jsou filozofové, např. Comte a jeho zákon tří stadií vývoje rozumu. Podle Durkheima se společnosti samozřejmě od sebe liší, přesto je však možné najít jevy, které jsou jim společné a jejich tříděním vytvářet sociální typy (druhy)⁵.

Pro stanovení sociálního typu není dle Durkheima nutné pozorovat všechny jevy zahrnuté v sociálním typu. Je nutné najít jevy pro typ podstatné a rozhodující, tedy takové jevy, které nám dovolí roztřídit jiné vlastnosti typu než ty, na základě kterých byl typ vytvořen. Rozhodující a podstatné sociální jevy pro tvorbu sociálního typu jsou tedy takové sociální jevy, které dávají rámec pro získávání nových fakt. Sociální typ je třeba sestavit na základě malého počtu pečlivě vybraných podstatných znaků. (Durkheim 1969: 105-110)

⁵ Příkladem sociálních typů u Durkheima je sociální typ společnosti s převažující mechanickou solidaritou (s represivními sankcemi, nerozvinutou dělbu práce a převažujícím kolektivním vědomím) a sociální typ společnosti s převažující organickou solidaritou (s restitutivními sankcemi, rozvinutou dělbu práce a převažujícím individuálním vědomím). Tyto sociální typy Durkheim vytvořil na základě třídění právních a morálních pravidel (což jsou pro Durkheima obecné sociální jevy) na pravidla s represivními a restitutivními sankcemi. (Durkheim 2004: 332-333)

To znamená, že podle Durkheima sociální věda může a musí vytvářet sociální typy (obecné druhové pojmy), aniž by musela popsat všechny jevy, které jsou do nich zahrnuté, jinak by totiž pouze shrnovala pozorované jevy a sociální typ by byl jen popisem nějaké empirické skutečnosti, nikoliv nástrojem, který má sloužit výzkumu. Sociální typy musí být vytvářeny jako nástroje, které slouží k třídění jiných sociálních jevů než těch, na základě kterých sociální typy vznikly. A proto není možné, aby byly sociální typy vytvořeny úplným soupisem všech sociálních jevů, ale malým počtem pečlivě vybraných znaků, které sociální typ charakterizují. Pak budou sociální typy sloužit jak k utřídění poznatků, které již máme, tak i k získávání poznatků nových. (Durkheim 1969: 108-109)

Naproti tomu Max Weber pracuje se sociálním typem jako s ideálním typem, který je specifickým způsobem myšlenkově (teoreticky) konstruován a nikoliv utvářen hledáním podstatných znaků, které jsou empirickým jevům společné. O obecných druhových pojmech soudí, že jsou pro sociální vědy příliš obecné, protože shrnují to, co je empirickým jevům společné. A protože empirické jevy jsou různorodé a rozmanité, jak to už vyplývá z Weberova vidění sociálního světa, každý druhový pojem je jenom zprůměrováním této rozmanitosti, čímž se zakrývá specifičnost smyslu a významu, který aktéři propůjčují sociální skutečnosti. Proto je jeho ideální typ specifický, nikoliv obecný, je to logicky vypracovaný pojem na základě typičnosti, ovšem v souvislosti s kulturním významem propůjčovaným aktéry sociálního světa. (Weber 1949: 100-101)

Ačkoliv jsme takto vyhrotili rozdíl mezi Durkheimovým obecným druhovým typem a Weberovým ideálním typem, nejsme přesvědčeni, že se skutečně jedná o tak černobílý rozdíl. Existují kritici, kteří soudí, že výše uvedený rozdíl mezi obecným průměrným typem a ideálním typem je problematický. Např. John Rex tvrdí, že Durkheimův průměrný typ je pravděpodobně teoretičtější konstrukce, než mu jeho empirismus dovolil připustit, a Weberův ideální typ je pravděpodobně méně empiricky čistý, než Weber soudí. (Rex 1961: 10)

Kromě toho je třeba zdůraznit, že Weber obecný abstraktní druhový typ, jenž by shrnoval to, co je empirickým jevům společné (druhové znaky), a poskytoval nomologické znalosti o pravidelnostech (zákonitostech) kauzálních souvislostí, nejenom nezavrhoval, ale považoval ho za nutný prostředek pro tvorbu ideálního typu. Ovšem zdůrazňoval, že se jedná skutečně jenom o prostředek pro tvorbu ideálního typu, nikoliv o cíl bádání⁶. Obecný druhový typ je dle Webera empiricky chudý, protože aby dosáhl své obecnosti, musí

⁶ Jak již bylo zmíněno, ani pro Durkheima nebyl obecný sociální typ cílem bádání, ale jeho nástrojem. V tomto ohledu se oba shodují. Rozdíl mezi Weberovým ideálním typem a Durkheimovým obecným sociálním typem není v jejich funkci, ale v jejich charakteristikách: ideální typ je myšlenková teoretická konstrukce, obecný sociální typ je vytvořen na základě empirie hledáním podstatných, rozhodujících sociálních jevů.

redukovat bohatost empirické skutečnosti a neposlouží tedy jejímu porozumění. (Weber 1949: 79)

Dále je nutné zdůraznit, že Weber nechápal nomologické znalosti o obecných zákonitostech kauzálních souvislostí sociálních (kulturních) jevů jako zákony v pozitivistickém smyslu, ale pouze jako znalosti o možných pravidelnostech kauzálních souvislostí. Jejich znalost nám umožňuje přesněji vysvětlit příčinné souvislosti daného kulturního jevu. Podle Webera nelze stanovit jednoznačnou hranici mezi druhovým a ideálním typem. Čím více v sobě sociální typ zahrnuje specifičnost kulturního významu, tím více bude mít charakter ideálního typu a naopak. (Weber 1949: 103)

Ideální typ jako metodologická konstrukce

Ve Weberově díle můžeme najít dva základní druhy ideálních typů: historický (genetický) ideální typ a obecný sociologický ideální typ. Ideální sociologický typ pak může vystupovat jako ideální typ sociálního jednání a ideální typ sociální autority.

Podle Susan Hekmanové je obvyklá kritika Weberovy teorie ideálních typů zaměřena na to, že Weberovo pojetí historického ideálního typu, které vymezil jako první, neposkytuje epistemologickou základnu pro další ideální typy, které Weber vymezil později: tedy pro obecný sociologický ideální typ, ideální typ sociálního jednání a pro ideální typ sociální autority. (Hekman 1983: 38-39)

Hekmanová má za to, že tato kritika není oprávněná, neboť soudí, že ve všech případech se jedná o ideální typy konstruované na základě *empirických faktů*, které mají kulturní význam, to znamená jen na základě takových faktů, kterým aktéři propůjčili kulturní význam. Protože takových kulturně zvýznamněných empirických faktů je mnoho, výzkumník z nich vybírá pouze některé, a to na základě svého *teoretického zájmu*. (Hekman 1983: 40)

Ideální typ tedy vzniká na základě syntézy dvou faktorů: za prvé na základě faktů, kterým aktéři přiřkládají kulturní význam, za druhé na základě výzkumníkovy teoretického zájmu (výzkumné otázky), který výzkumníka vede k tomu, že z velké šíře kulturních faktů vybere jen určité skupiny faktů. To platí při konstruování všech druhů ideálních typů: ve všech případech se začíná subjektivně míněným smyslem aktérů a konstruuje se pojem, který je determinován z jedné strany logikou subjektivního smyslu a z druhé strany „objektivní“ výzkumníkovou otázkou.

Weberův předpoklad propojení subjektivního smyslu a objektivního výzkumného problému je jeho důležitým přínosem k řešení problému propojení empirie a teorie. Proto bude vhodné, když poukážeme na to, jak uvedený Weberův předpoklad podrobněji rozpracoval Alfred Schütz⁷.

⁷ Schütze nelze považovat ani za nekritického vykladače díla Maxe Webera, ani za jeho pokračovatele. Ovšem ve svém díle se k Weberovým konceptům často obrací, buď aby je kritizoval, nebo dále rozvíjel. Např. při používání a rozpracovávání

Schütz Weberovu metodu ideálních typů vyjádřil ve čtyřech postulátech: relevance, adekvátnost, logická konzistentnost a kompatibilita. Postulát relevance předpokládá, že při vytváření ideálního typu vědec nesmí překročit rámec, který si vytvořil definováním svého vědeckého problému. Postulát adekvátnosti předpokládá, že každý pojem používaný ve vědeckém systému, který odkazuje na lidskou činnost, musí být konstruován tak, aby každý typizovaný aktérův čin v rámci životního světa byl srozumitelný jak pro aktéra samotného, tak pro jeho bližní (je to tzv. postulát subjektivní interpretace, subjektivního smyslu). Postulát logické konzistence předpokládá, že ideální typy musí být vypracovány na základě principů formální logiky. Postulát kompatibility předpokládá, že ideální typ musí obsahovat jen vědecky ověřitelné předpoklady, které musí být plně kompatibilní se všemi vědeckými poznatky.

Podle Schütze tyto postuláty poskytují nezbytné záruky toho, že společenské vědy se zabývají skutečným životním světem, jedním světem společným pro nás pro všechny, a nikoliv fantasiemi, které jsou na životním světě nezávislé a nemají s ním žádnou souvislost. (Schütz 1964a: 17-19)

Historický ideální typ a sociologický ideální typ

Podrobnému srovnání těchto dvou druhů ideálních typů se věnuje Hekmanová. Podle ní může být Weberovo konstruování historického ideálního typu rozděleno do tří kroků:

1. Jako každý sociální vědec, i historik začíná rozlišením předmětu: širše kategorie smysluplného jednání je definována sociálními aktéry propůjčujícími smysl.
2. Specifický historikův teoretický zájem omezuje vymezení kategorie smysluplného jednání na konkrétní časové období a konkrétní společnost. Teoretický zájem výzkumníka je klíčovým faktorem, na základě kterého konstruuje pojmy v sociálních vědách (teoretickým zájmem historika je historický zájem).
3. Historik vybírá konkrétní elementy vybrané skupiny faktů a konstruuje historický ideální typ (koncept, pojem) na základě své konkrétní historické výzkumné otázky.

Primárním cílem této tvorby historických ideálních typů je zachování *jedinečnosti* faktů. Právě tento *zájem o jedinečnost* je nástrojem pro konstruování historických ideálních typů. Neboť jestliže je položena historická otázka, pak musí být vzat v úvahu jedinečný historický kontext faktů. (Hekman 1983: 41) Přesto lze dle Hekmanové říci, že historické ideální typy se shodují s obecnými sociologickými typy: historický zájem je jeden z teoretických zájmů, které

Weberových konceptů subjektivní a objektivní smysl Weberovi vytýká, že jeho vymezení objektivního smyslu není šťastně zvoleno. (Schütz 1964b: 227) Svůj pojem loutka (puppet) považuje za korespondující s Weberovým ideálním typem. (Schütz 1964c: 81) Odvolává se na Weberův postulát subjektivní interpretace, který se váže k rozumějící sociologii (Schütz 2003: 352) apod.

mohou být použity při konstruování pojmů v sociálních vědách. Rozdíl je jen v charakteru výzkumníkovy zájmu:

1. Kategorie faktů, ze kterých je konstruován obecný sociologický ideální typ, je identická s historickým ideálním typem: v obou případech se něco stane faktem pro analýzu jen proto, že tomu aktér propůjčil význam. Sociologický a historický empirický materiál je z velké části stejný.

2. Sociologický ideální typ na rozdíl od historického ideálního typu není limitován jedním konkrétním historickým obdobím a jednou konkrétní společností. Výzkumník, který se pokouší konstruovat sociologický ideální typ, se snaží získat co nejvíce informací z tolika historických období a z tolika společností, jak je to jen možné.

3. Sociolog syntetizuje relevantní aspekty faktů vzhledem ke své výzkumné otázce. Ale na rozdíl od historického ideálního typu – pro který je historický kontext faktu primárně důležitý, pro sociologa je historický kontext jen jedním z mnoha relevantních faktorů při konstrukci ideálního typu, protože sociologické ideální typy jsou konstruovány tak, aby odpověděly na otázku týkající se povahy sociálních institucí nebo praxe různých společností v různých dobách. Sociologický ideální typ je tedy v určitém smyslu ahistorický. Ahistoričnost obecného ideálního typu znamená, že obecný ideální typ je více „abstraktní“ než historický ideální typ. Abstraktnost znamená, že sociologický ideální typ na rozdíl od historického ideálního typu nezdůrazňuje jedinečnost faktů a může tudíž vybírat z větší šíře faktů než historický ideální typ. (Hekman 1983: 42)

Max Weber poukazuje na tento rozdíl v souvislosti s tím, když říká, že obecný sociologický typ je obsahově prázdnější než historický ideální typ, protože je do značné míry očištěn od historické reality. Z toho důvodu je obecný sociologický ideální typ jednoznačnější než historický ideální typ. Jednoznačnosti sociologického ideálního typu je dosaženo tím, že sociologické ideální typy jsou konstruovány na základě teoretického předpokladu racionality pravidel, čímž se dosahuje velké adekvátnosti smyslu ideálního typu⁸. (Weber 1978: 19-20)

Přílišný důraz na abstraktnost obecného sociologického ideálního typu může vést k chybnému předpokladu, že historický ideální typ je empiricky reálnější než obecný sociologický ideální typ. Podle Hekmanové je však třeba zdůraznit, že oba ideální typy jsou konstruované, a proto empiricky nereálné. Oba jsou konstruované za účelem výzkumu konkrétních existujících sociálních fenoménů. Jediný významný rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že zatímco historický ideální typ je konstruován za účelem odpovědi na takovou otázku, ve které je primárně důležitý historický kontext, obecný sociologický ideální typ odpovídá

⁸ Weber netvrdil, že *skutečnost* sociálního života je empiricky založena na racionalitě. S racionalitou Weber počítá pouze *teoreticky* při konstruování ideálního typu, který má sloužit ke srovnávání ideálního typu jako myšlenkového obrazu s empirickou realitou.

na otázku, ve které je historický kontext jen jedním z mnoha relevantních aspektů. Rozdíl mezi historickým a sociologickým ideálním typem je tedy jen ve stupni abstrakce, nikoliv v druhu. (Hekman 1983: 42-43)

Pokusme se nyní rozdíl mezi historickým ideálním typem a obecným sociologickým ideálním typem ukázat na vlastním příkladě. Historik konstruuje ideální typ kapitalismu pro konkrétní společnost v konkrétní historické době. To znamená, že musí začít historickým pozorováním jevů, které se vztahují ke kapitalismu, v určité jedinečné společnosti v určité jedinečné historické době. Aby poznal, které pozorované jevy se vztahují ke kapitalismu, musí současně vytvářet svůj předmět – tedy svou definici kapitalismu v určité společnosti a v určité době, přičemž širší kategorie smysluplného jednání je definována sociálními aktéry propůjčujícími smysl a současně: specifický historikův teoretický zájem omezuje vymezení kategorie smysluplného jednání na konkrétní časové období a konkrétní společnost. Historik pak vybírá konkrétní elementy vybrané skupiny faktů a konstruuje historický ideální typ (koncept, pojem) kapitalismu na základě své konkrétní historické výzkumné otázky.

Sociolog se snaží o vytvoření obecného ideálního typu (pojmu) kapitalismu, který by postihнул různé varianty kapitalismu v různých společnostech i různých dobách. Vybírá tedy ze širšího spektra jevů a jeho ideální typ je obecnější než ideální typ historikův.

Toto srovnání historického a obecného sociologického ideálního typu poukazuje na skutečnost, že historický ideální typ má odhalovat genetickou souvislost historických jevů a má stanovit kauzální souvislost mezi individuálními historickými výtvoři, která se vyskytla jen jednou (individuální kauzalita). Naproti tomu sociologické ideální typy jsou obecnější (mají se co nejvíce vzdalovat empirické skutečnosti) a mají sloužit k odhalení souvislostí mezi jevy, které existují pravidelně, tedy k odhalení obecných pravidel událostí a utvoření obecných pojmů. Lze říci, že při vytváření historických ideálních typů se Weber od Rickertova pojetí vzdaluje, neboť posiluje moment generalizace, zatímco v sociologii naopak Weber oslabuje naturalistický princip hledající zákon, když se namísto hledání a stanovování zákona zaměřuje na stanovení pravidelností průběhu sociálních událostí.

Druhy sociologických ideálních typů

Přinejmenším stejnou pozornost, kterou Weber věnoval definování historického a obecného sociologického ideálního typu (Weber 1949), věnoval i vymezení ideálního typu sociálního jednání a sociální autority. (Weber 1978)

Nejprve se zaměříme na to, jak Weber vymežil *ideální sociologický typ sociálního jednání*. Weber učinil sociální jednání předmětem svého pojetí sociologie, jejímž cílem je tomuto jednání porozumět a jeho průběh a účinky vysvětlit kauzálně. Jednání je předmětem sociologie jen v případě, že se jedná

o jednání sociální, to znamená, že jednající propůjčují svému jednání subjektivní smysl, kterým se vztahují k jednání druhých a na základě toho orientují průběh svého jednání. (Weber 1978: 4)

Weberovi se tedy jedná o to, porozumět subjektivnímu smyslu, který jednající propůjčují svému jednání a zároveň kauzálně vysvětlit průběh a účinky sociálního jednání. Podívejme se nejprve na to, co Weber mínil „porozuměním smyslu“ sociálního jednání a pak na to, co mínil jeho „kauzálním vysvětlením“. Začít musíme od vymezení ideálních typů sociálního jednání.

Weber definuje čtyři ideální typy seřazené podle klesající míry racionality: účelově racionální, hodnotově racionální, tradiční a afektivní. *Účelově racionální jednání* je založeno na očekávání určitého chování předmětů vnějšího světa a jiných lidí; tato očekávání aktéři pojmají jako podmínky nebo prostředky pro dosažení svých racionálních účelů (cílů), přičemž tyto podmínky nebo prostředky jsou aktéry hodnoceny a vybírány na základě toho, zda jejich použití vede či nevede k úspěšnému dosažení účelů (cílů). *Hodnotově racionální jednání* je založeno na vědomé víře v nějakou bezpodmínečnou hodnotu určitého chování. Smysl jednání nespočívá v úspěchu, který by ležel mimo jednání, ale je v samotném jednání. *Tradiční jednání* je založeno na zažitých návycích, velmi často je to jen reagování na základě již jednou zažitého postoje k určitým podnětům. *Afektivní jednání* je založeno na aktuálních afektech a citových stavech. Tradiční a afektivní jednání není dle Webera smysluplným jednáním. Ideálně (čistě) racionální je pouze účelově racionální jednání; hodnotová racionalita je totiž z hlediska účelové racionality vždy iracionální, a to tím více, čím absolutnější je bezpodmínečná hodnota, na kterou se hodnotově racionální jednání orientuje. (Weber 1978: 24-25)

Při porozumění smyslu sociálního jednání jde o to, hledat odchylky konkrétního sociálního jednání od zkonstruovaného ideálního typu účelově racionálního jednání. Důraz na racionalitu zde ovšem neznamená, že by Weber předpokládal faktické racionální jednání sociálních aktérů; účelově racionální ideální typ sociálního jednání Weberovi slouží jako metodický nástroj porozumění konkrétnímu sociálnímu jednání, protože jen účelově racionální jednání je „evidentně srozumitelné a jednoznačné“. (Weber 1978: 5-6)

Porozumění smyslu sociálního jednání dle Webera znamená *aktuální porozumění míněnému smyslu jednání*, a to na základě toho, co vidíme, nebo slyšíme: vidíme výraz tváře jednajícího, který se hněvá, aktéra s puškou namířenou na oběť atd. Ovšem porozumění může znamenat také *porozumění na základě motivace* – v tomto případě se jedná o *vysvětlující porozumění*: na základě porozumění motivaci porozumíme smyslu; v tom případě namíření pušky rozumíme nejen aktuálně, ale také – pokud např. víme, že střelec chce zastřelit nepřítele – na základě motivace. Na základě porozumění motivaci

(souvislosti smyslu⁹) tedy můžeme dospět k vysvětlujícímu porozumění *průběhu konkrétního faktického jednání*.

Toto vysvětlující porozumění nemá kauzální platnost, je jen pravděpodobnostní hypotézou. Weber však soudí, že každé vědecké vysvětlení musí usilovat o kauzální platnost. Pravděpodobnostní hypotézu vysvětlujícího porozumění průběhu jednání proto musíme kontrolovat (testovat, ověřovat), a to za pomoci úspěšnosti faktického průběhu jednání. Weber soudí, že taková kontrola je ve skutečnosti málokdy možná; jako příklad použití uvádí psychologický experiment, v případě některých (jednoznačných) hromadných sociálních jevů pak statistiku. Jinak je možné pravděpodobnostní hypotézu kontrolovat pouze tak, že se zahrne co nejvíce procesů historického či každodenního života. Častěji je ovšem možné pro kauzální přiřazení použít jen myšlenkový experiment, to znamená domyšlení jednotlivých podstatných částí motivačního řetězce a odhadu následného pravděpodobného průběhu jednání. (Weber 1978: 7-10)

Lze namítnout, že zavedením kontroly pravděpodobnostní hypotézy vysvětlujícího porozumění smyslu statistikou opustil Weber interpretativní principy svého pojetí sociální vědy a vydal se cestou pozitivismu. Tuto námitku mu adresoval např. Peter Winch. Winch tvrdí, že „je-li předložená interpretace chybná, rozhodujícím a posledním odvolacím soudem, jenž posuzuje platnost sociologických výkladů, není – jak to naznačuje Weber – statistika ... Zapotřebí je v takovém případě lepší interpretace, nikoliv postup odlišného druhu. Odpovídá-li nějaký výklad statistickým údajům, jeho platnost tím prokázána není.“ (Winch 2004: 110-111) Winch soudí, že pro interpretaci významu potřebujeme filozofickou argumentaci, nikoliv argumentaci statistickou. Podle Winche nepotřebujeme pro porozumění významu kauzální adekvátnost. Adekvátnost smyslu je zcela postačující, neboť porozumět znamená pochopit význam toho, co se děje. (Winch 2004: 112-113)

Ovšem k této výtce je třeba namítnout, že Weber byl přesvědčen o tom, že sociologie může a musí existovat jako věda, která usiluje o vytváření pravděpodobnostních zákonů ve smyslu stanovení obecných pravidel událostí. Proto nestačí prokázat jen souvislost smyslu a vysvětlit sociální jednání pouze u jednoho konkrétního faktického případu, ale je třeba usilovat o zobecnění a stanovení zákonitostí sociálního jednání, byť se jedná pouze o zákonitosti pravděpodobnostní. K tomu je však nezbytné (dle Webera) používat principu kauzality.

Také z toho důvodu Weber mluví o dvou typech adekvátnosti vysvětlujícího porozumění sociálnímu jednání, které ovšem musí platit současně. Vysvětlující porozumění sociálnímu jednání je *adekvátní smyslu* (tedy odpovídá smyslu,

⁹ Souvislost smyslu a motivaci lze chápat jako synonyma. Na základě porozumění motivaci (souvislosti smyslu) akterova jednání porozumíme smyslu jednání.

kteřý mu jednající propůjčil) tehdy, pokud smyslu jeho jednotlivých součástí (tedy smyslu účelů, prostředků a vedlejších důsledků) rozumíme na základě našich průměrných (typických) myšlenkových a citových zvyklostí – tedy na základě obvyklých zvyklostí (jedná se o tzv. „objektivní možnost“).

Vysvětlující porozumění sociálnímu jednání je *kauzálně adekvátní* (lze ho s nějakou mírou pravděpodobnosti předvídat) tehdy, pokud podle pravidel zkušenosti (na základě pozorování) a podle našeho nomologického vědění existuje šance (tedy pravděpodobnost), že toto jednání bude probíhat vždy stejným způsobem. Kauzální adekvátnost se týká pravděpodobnosti možnosti výskytu určitého sociálního jednání a pravděpodobnosti, že se nějaké jednání fakticky uskuteční. Kauzální vysvětlení spočívá v odhalení pravděpodobných příčin jednání a důsledků a stanovení pravděpodobnostního pravidla kauzality. (Weber 1978: 11-12) Kauzalita ve Weberově smyslu se tedy netýká pozitivistických zákonů kauzality, ale typických kauzálních souvislostí: určitá typická motivace (souvislost smyslu) je typickou příčinou určitého jednání a vede k určitým typickým důsledkům.

Nyní můžeme shrnout Weberovo pojetí porozumění smyslu a kauzálního vysvětlení. Z definice sociologie jsme odvodili, že se Weberovi jedná o porozumění subjektivního smyslu, který jednající propůjčují svému jednání a zároveň kauzálně vysvětlení průběhu a účinku sociálního jednání.

Podle Webera je pro dosažení správného výkladu typického jednání (příčemž typickým se myslí srozumitelný¹⁰ typ jednání) nutné, aby bylo dosaženo výkladu, který bude odpovídat smyslu, který aktér svému jednání propůjčil (adekvátnost smyslu), za druhé bude kauzálně adekvátní, to znamená, že bude předvídat pravděpodobnost, že po určitém jednání bude následovat určité další jednání (jde o stanovení pravděpodobnosti, se kterou nějaké jednání bude fakticky probíhat tak, jak to odpovídá smyslu, který svému jednání aktéři propůjčují a tedy jejich motivaci). Weber byl přesvědčen, že statistická pravděpodobnost, která nezahrnuje odpovídající smysl, který aktéři svému jednání propůjčují, je nesrozumitelná pravděpodobnost a adekvátnost smyslu, která nezahrnuje statistickou pravděpodobnost, nemá dostatečný sociologický rozsah, neboť nezahrnuje opakovatelnost průběhu. (Weber 1978: 12)

Na základě uvedeného se lze domnívat, že Weber se nepokoušel spojit interpretativní sociologii s pozitivismem, neboť pozitivismus pracuje s objektivními zákony, které byly odvozeny z pozorované empirické skutečnosti a z nichž se dedukuje vysvětlení jednotlivých případů. Weber se spíše snažil vyřešit problém, jak může být naše porozumění jednotlivým případům zobecněno – a v tom je možno spatřit výsledek jeho úsilí o zobecnění v so-

¹⁰ Srozumitelný je na základě našich typických myšlenkových a citových zvyklostí: to znamená, že se jedná o typ jednání, který je „objektivně možný“. A „objektivně možný“ je tehdy, pokud je smysluplný z hlediska našich typických zvyklostí.

ciologii a o vymezení se vůči idiografické individualizační metodě zavedením momentu generalizace v sociologickém poznání.

Weber sice mluví o statistické pravděpodobnosti výskytu, ovšem zdůrazňuje svůj metodologický individualismus (nominalismus). Tímto nominalismem se explicitně odlišuje od Comtova vymezení sociologie, ve kterém pak pokračoval Émile Durkheim. (Srov. např. Gerth – Mills 1958: 57)

Weberův nominalismus se projevuje v předpokladu, že smysluplné jednání se může pozorovat jen jako jednání jednotlivých osob. (Weber 1978: 13) Je tomu tak proto, že pro rozumějící sociologii je jedinou cestou výkladu jednání taková cesta, která začíná od akterem míněného smyslu. Cílem sociologie je odhalit souvislost smyslu jednání, tedy motivaci. A nositelem souvislosti smyslu jsou pouze jednotliví lidé, protože jen jednotliví lidé jsou při svém jednání orientováni na smysl.

Podle Webera je sice obvyklé označovat různé varianty sociologických generalizací jako „zákony“, ovšem tyto „zákony“ jsou ve skutečnosti pouze typické pravděpodobnosti, odvozené z pozorování i potvrzené pozorováním, že za určitých daných podmínek lze očekávat, že sociální jednání nastane, protože se pracuje s typickými motivy a typickými subjektivními úmysly akterů. Typické motivy a typické subjektivní úmysly akterů jsou vysoce srozumitelné a jednoznačné, pokud v základech pozorovaného průběhu jednání¹¹ leží účelově racionální motivy a pokud současně existuje jednoznačný vztah mezi účelem a prostředkem k jeho dosažení, přičemž jednoznačnost vztahu je odvozena ze zkušenosti, že žádný jiný prostředek nevede k danému účelu (cíli). Pak lze učinit legitimní závěr: kdyby se jednalo přísně účelově racionálně, pak by se muselo jednat takto a ne jinak. (s. 18)

To, že účastníci sociálního jednání jsou orientováni na míněný smysl typicky stejným způsobem, zakládá pravidelnost sociálního jednání a tudíž sociální vztah, který Weber pojímal výlučně jako pravděpodobnost, že dojde ke vzájemně zaměřenému jednání. Dle Webera je empirická pravděpodobnost pravidelnosti sociálního jednání založena v zásadě na třech možných podmínkách: na zvyku a mravu, na zájmové situaci a na představě existence legitimního řádu.

Co se týká zvyku, Weber soudí, že pravidelnost orientace na typicky stejným způsobem míněný smysl je dána zácvkem; mrav je takový zvyk, který byl získán dlouhým výcvikem, takže došlo k jeho zažitosti. Stabilita sociálního jednání podmíněného zvykem nebo mravem spočívá v tom, že ten, kdo jedná v rozporu se zvykem nebo mravem v prostředí, které s jednáním na základě zvyku nebo mravu počítá a orientuje se na něj, musí počítat se sankcemi.

¹¹ Účelově racionální motivy nemusí ležet jen v pozorovaném jednání, ale mohou být zkonstruovány v ideálním typu jako heuristickým nástroji. (Weber 1978: 18)

Empirická pravděpodobnost výskytu pravidelnosti sociálního jednání, která je podmíněna zájmovou situací, je založena na čistě účelově racionální orientaci sociálního jednání, která vede ke stejnorodým očekáváním všech zúčastněných aktérů. Weber jako příklad uvádí ekonomické jednání založené na tržních zájmech, na které se účastníci typicky stejně orientují: zájmy trhu orientují chování aktérů 1. na jejich vlastní typicky subjektivní ekonomické zájmy jako na jejich cíl (účel) a 2. na typická očekávání, že na základě předvídaného chování druhých tohoto cíle (účelu) dosáhnou. Stabilita sociálního jednání podmíněná zájmovou situací je založena na tom, že ten, kdo nepočítá s druhými, tedy neorientuje se na jejich zájmy, se vystavuje nebezpečí, že poškodí své zájmy vlastní. (s. 29-30)

Kromě těchto dvou podmínek pravidelnosti sociálního jednání je třeba se zabývat ještě podmínkou třetí – a to představou existence legitimního řádu. Dle Webera může být stabilita sociálního jednání podmíněna představou (vírou) zúčastněných, že existuje legitimní řád, na který jsou všichni zúčastnění orientováni. Pravděpodobnost, že všichni zúčastnění v sociálním vztahu budou na tento řád orientováni, nazývá Weber platnost řádu. Pro sociologii je platným řádem pouze pravděpodobnost, že jednání se bude orientovat na představu existence takového řádu. (s. 31-32)

Skrze takto vymezenou sociologickou platnost řádu jsme dospěli k ideálním typům sociální autority Weberem nazývanými panství. Panství je definováno jako „pravděpodobnost, že příslušné osoby uposlechnou rozkazu jistého druhu“. (Weber 1997: 47) Panství je tedy dle Webera takový stav věcí, kdy rozkaz vládnoucích chce ovlivnit a skutečně ovlivňuje způsob jednání ovládaných, takže jednání probíhá tak, jako kdyby ovládaní poslouchali z vlastní vůle. (s. 54)

Tato dobrovolnost však je založena na představě existence legitimního řádu¹². Proto je panství vždy pouze pravděpodobnost, že se bude jednat určitým způsobem. V rámci ideálních typů panství Weber zformuloval např. ideální typ byrokracie jako specifický typ sociální autority, která se formuje racionálně a je typická pro moderní společnost. Ideální typ byrokracie je vytvořen na základě několika znaků pro byrokracii typických.

Jak jsme už zmínili, Weberovo pojetí ideálního sociologického typu je ve srovnání s historickým ideálním typem abstraktnější a empiricky chudší. Z určitého pohledu se tak blíží pojetí obecného sociálního typu (obecného

¹² Obecně lze dle Webera říci, že legitimita řádu může být odvozena z tradice: platí to, co vždycky; z afektivní emocionální víry: platí, co je novým zjevením, nebo co je příkladné; z hodnotově racionální víry: platí, co bylo shledáno absolutně platným; jedná se o tzv. „přirozené právo“; z víry v legálnost řádu, ať už byl řád ustaven tak, že se na něm zainteresované osoby dohodly, nebo tak, že byl lidem vnucen na základě legálně platného panství jistých lidí nad jinými lidmi a na základě jejich poslušnosti; jedná se o tzv. „pozitivní právo“, které je založeno na racionálních pravidlech a normách, která jsou obecně platná. (Weber 1997: 55-56)

druhového pojmu) Émila Durkheima, o kterém jsme pojednali na začátku této stati. Přesto však mezi nimi zůstává podstatný rozdíl.

Weberův ideální sociologický typ stále zůstává věrný jeho pojetí ideálního typu – tedy propojení empirických faktů, které mají kulturní význam (faktů, kterým aktéři propůjčili význam¹³), a teoretického zájmu (tedy výzkumné otázky), na základě kterého výzkumník vybírá pouze některá fakta. Durkheimovo pojetí sociálního typu pracuje s pozitivistickým hledáním podstatných (nikoliv typických¹⁴) znaků empirie a nebere v úvahu významy, které aktéři přikládají sociálním jevům.

Podle Winche jde Durkheimovi v zásadě o to, odstranit ze sociologického poznání sociálního života ideje, kterými běžní lidé poznávají svět a rozhodují se v něm, neboť byl přesvědčen, že skutečné důvody rozhodování a poznávání nejsou lidmi uvědomovány, tedy nejsou „vědomí známy“. (Winch 2004: 108-109) Weber naproti tomu pracuje s předpokladem, že individua mají vědomou subjektivní představu o sociálních jevech nebo procesech (i když na základě příslušných soudobých kulturních hodnot). Konkrétní jednání individua pak závisí na tom, jaké významy přikládá oněm „věcem“, o kterých Durkheim soudí, že je třeba k nim přistupovat zvnějšku, nikoliv prostřednictvím vědomí subjektů.

Weberovy ideální typy jsou nástroje tvorby teorie o kulturních jevech. Typ je ideální v tom smyslu, že poskytuje ideální, tj. myšlenkový obraz sociálních a historických (obecně řečeno kulturních) procesů a událostí (jevů). Tento myšlenkový obraz spojuje určité vztahy a procesy do jediného a v sobě bezrozporného kosmu myšlených souvislostí¹⁵. Jedná se o konstrukci, která však není hypotézou, ale pomáhá při jejím stanovení.

Ideální typ nevytváříme jako průměr, ale myšlenkově, typizací, tedy jednostranným stupňováním jednoho či několika hledisek a výběrem souvislostí. Lze používat různé principy výběru souvislostí, a to proto, že existují různá hlediska, z nichž lze nahlížet významnost. V každém případě se jedná o výběr takových souvislostí, které se 1. naší představě (imaginaci) jeví jako dostatečně motivované (tedy jako „objektivně možné“) a 2. našemu nomologickému vědění se jeví jako adekvátní. (Weber 1949: 90-92)

¹³ Vždy se jedná o to, že aktéři musí věřit v legitimitu řádu – teprve pak se na tento řád orientují při svém jednání.

¹⁴ V Durkheimově pojetí „podstatný“ sociální jev je jev, který charakterizuje sociální typ a umožňuje třídit a hledat další sociální jevy, kterými se daný sociální typ vyznačuje, přičemž tyto další sociální jevy nesloužily k vytvoření sociálního typu. Ve Weberově pojetí „typičnost“ ideálního typu znamená „objektivní možnost“, tedy typičnost byla odvozena z typických myšlenkových a citových zvyklostí – typické je to, co je „objektivně možné“, tedy smysluplné.

¹⁵ Martin Profant soudí, že Weber do svého ideálního typu převzal pojem teleologického celku od představitele bádenské novokantovské školy Wilhelma Windelbanda. Windelband předpokládal, že ačkoliv idiografické poznání nepracuje s induktivním zevšeobecněním, neznamená to, že každá jednotlivost má pro vědu smysl sama o sobě. Smysl získá tím, že se stane stavebním kamenem v obecnější konstrukci – teleologickém celku. (Profant 2011: 96, 87)

Co se týká „objektivní možnosti“, ta je dle Webera dána smyslem, který aktéři propůjčují skutečnosti a který je odvozen od kulturních hodnot dané doby. Přestože se jedná o smysl propůjčovaný aktérem – subjektem, je objektivní, neboť se vždy vztahuje k určitým hodnotám. Nejedná se tedy o objektivitu ve smyslu, jak ji postuluje pozitivismus. Tuto skutečnost Weber naznačuje tím, že „objektivní“ dává do uvozovek. „Objektivně možné“ je tedy to, co je obdařeno smyslem. Za použití kategorie „objektivní možnosti“ konstruujeme *souvislosti smyslu* (motivace), které naše představa, získaná pozorováním skutečnosti, posoudí jako *smyslově adekvátní* a které slouží pro vysvětlující porozumění konkrétnímu sociálnímu jevu.

Co se týká druhého bodu, nomologického vědění, jedná se o vědění, které umožňuje lépe odhadnout *kauzální souvislosti*, tedy kauzální působení a kauzální význam. Je tomu tak proto, že nomologické vědění nám poskytuje informaci o tom, co asi můžeme v oblasti kauzality obecně teoreticky očekávat, což umožňuje konstruovat ideální typ, který bude adekvátní nejenom z hlediska smyslu, ale také z hlediska kauzality; bude tedy kauzálně adekvátní.

Všechny uvedené druhy ideálních typů jsou empiricko-teoretické, liší se však mírou empirie v nich obsažené, tedy stupněm obecnosti. Sociologický ideální typ má sloužit pro odpovědi na otázky, v nichž není historický kontext primárně důležitý, proto je do značné míry očištěn od historické reality a je tudíž abstraktnější. Postupující abstraktnost pak můžeme vidět i v posunu od obecného sociologického ideálního typu vymezeného v „*Objectivity*“ of *Social Science* (Weber 1949) k ideálnímu typu sociálního jednání a ideálnímu typu sociální autority vymezených v *Basic sociological Terms*. (Weber 1978)

Poslední dva uvedené ideální typy se pro svou abstraktnost blíží k obecnému sociálnímu typu, ovšem nikoliv v durkheimovském smyslu, neboť i při jejich tvorbě sehrává ústřední roli subjektivně míněný smysl. Tento rozdíl mezi sociálním typem Durkheima a ideálním typem Webera se týká rozdílu ve způsobu tvorby typu a je způsoben rozdílem mezi Weberovým metodologickým individualismem (nominalismem) a Durkheimovým holismem. Srovnáme-li Weberův ideální typ sociální autority s Durkheimovým sociálním typem solidarity, najdeme další důležitou odlišnost: Weberův strukturální typ je výsledkem velkého podílu sociologovy teoretické (konstrukční) práce na pozorované empirii¹⁶, zatímco Durkheimův sociální typ spíše empirickou realitu odráží, neboť pozorující sociolog ji teoreticky nekonstruuje, ale pouze určuje její podstatné znaky.

¹⁶ Pracuje se s typickými motivy, typickými subjektivními úmysly, s teoretickým předpokladem účelově racionálního jednání atd.

Empirické a teoretické užití Weberova ideálního typu

Jak už bylo řečeno, konstruování ideálního typu není cílem bádání, ale pouze jeho nástrojem. Ideální typy plní klíčovou roli při výstavbě teorie, protože umožňují původně chaotickou empirickou skutečnost platným způsobem myšlenkově uspořádat. Ideální typ je tedy nástrojem, se kterým lze operovat ve výzkumu (neboť uspořádává rozmanité projevy sociálně-kulturních jevů), tedy vnáší řád do chaosu. Ten, kdo nechce jen popisovat, ale chce zjišťovat kulturní význam jevu, musí pracovat s ideálními typy. O tom, zda v případě utváření ideálních typů jde opravdu o vědecky plodnou pojmotvorbu, rozhoduje úspěšnost jejich použití při poznávání konkrétních projevů kultury. (Weber 1949: 92)

Máme za to, že ideální typy lze používat dvěma způsoby: empiricky a teoreticky. Při *empirickém použití* např. ideálního typu účelově racionálního jednání se dle Webera tyto ideálně typické konstrukce neustále ptají, jak by se jednalo v případě ideální účelové racionality. Účelem je porozumět skutečným motivům jednání a rozdíl mezi ideálně typickým motivem a skutečným motivem vysvětlit kauzálně. (Weber 1978: 19-21) S ideálním typem racionálního jednání tedy porovnáváme skutečné jednání lidí a na základě určení rozdílů se pokoušíme sociálnímu jednání porozumět a kauzálně ho vysvětlit.

S empirickým užíváním ideálních typů jsou spojena určitá nebezpečí. U historického ideálního typu hrozí nebezpečí směřování teorie a dějin, a to buď tak, že teoretický pojem je vlastně výkladem skutečnosti, nebo tak, že do pojmu vtěsnáváme dějiny. (Weber 1949: 94-95) Pokušení znásilnit realitu, abychom potvrdili reálnou platnost své konstrukce, je neodolatelné. (s. 102-103)¹⁷ Podle Webera je třeba mít neustále na paměti, že ideálně typická konstrukce a dějiny jsou dvě odlišné věci; konstrukce je pouze prostředkem, kterým došlo k platnému přiřazení nějakého historického procesu k jeho skutečným příčinám z okruhu těch, které jsou podle stavu našeho historického poznání *možné*.

Stejně nebezpečí je spojené s empirickým použitím sociologického ideálního typu účelově racionálního jednání. Nelze směřovat ideální typ a realitu, přesněji řečeno: teoretická konstrukce účelově racionálního jednání není založena na myšlence, že lidé jednají racionálně, ale je založena na myšlence, že ideální typ účelově racionálního jednání je srozumitelný a jednoznačný, proto ho lze používat ve výzkumu.

Teoretické použití ideálního typu účelově racionálního jednání ukážeme na příkladu Mertonovy teorie příčin nezamýšlených důsledků racionálního jednání. Pomocí Weberova ideálního typu účelově racionálního jednání lze

¹⁷ Podle Webera mají např. všechny marxistické „zákonitosti“ a vývojové konstrukce charakter ideálního typu. Lze je výborně heuristicky využít, pokud je používáme k tomu, abychom s nimi srovnávali skutečnost, nikoliv k tomu, abychom je vykládali jako empiricky platné či metafyzické hybné síly, tendence atd. (Weber 1949: 103)

porozumět tomu, proč je většina našeho jednání spíše neracionální, respektive proč účelově racionální jednání vede (téměř) vždy k nezamýšleným důsledkům. Merton definuje racionální jednání stejně jako Max Weber: k dosažení svých cílů lidé používají vždy prostředky, které jsou objektivně nejadekvátnější. Merton si povšimnul, že záměrné jednání často vede k důsledkům, které jsme nezamýšleli, a vymezil několik zdrojů nezamýšlených důsledků. Jedním z nich je to, že žádná situace se neopakuje, takže naše minulé zkušenosti nám jsou k ničemu. To vede k tomu, že často nejednáme očekávatelně, ale nahodile. Dalším zdrojem je omyl, kterého se aktér může dopustit při hodnocení situace v tom, co z ní vyvozuje pro budoucí situaci atd. (Merton 2000: 116-132)

Weber by jistě proti tomuto Mertonovu teoretickému použití ideálního typu účelově racionálního jednání nic nenamítal. Nebyl přesvědčen, že lidé jednájí racionálně: přísně účelově racionální jednání chápal pouze jako konstrukt, který má sloužit jako badatelský nástroj a rozšiřovat tak naše poznání sociální skutečnosti a porozumění sociálnímu jednání.

Závěr

To, že Weber navrhuje pro dosažení kauzální adekvátnosti ideálního typu použít statistiku, nebo to, že při tvorbě ideálního typu sociálního jednání nás může vést obecný, pozitivisticky zjištěný zákon (nomologické vědění), ani to, že Weber pracuje s pojmem empirická pravděpodobnost pravidelnosti sociálního jednání, nelze přičíst Weberovu pozitivismu. Všechny tyto postupy jsou pro Webera pouze podpůrné prostředky pro porozumění smyslu sociálního jednání a pro jeho možné a žádoucí zobecnění v rámci daném kulturními hodnotami dané doby a společnosti. Je tedy zřejmé, že Weber se nezpronevěřil principům interpretativní sociologie a své bytostné přesvědčení o pluralitě možností vědeckého uchopování skutečnosti dokázal tím, že pozitivistická zjištění apriori nezavrhuje, ale snaží se ukázat, že vysvětlení sociálního jednání, které nezahrnuje porozumění smyslu sociálního jednání, zůstane bezobsažné, tedy nesrozumitelné.

Všechny druhy ideálních typů jsou teoreticky konstruované. To však neznamená, že jsou čistě teoretické. Při konstruování ideálních typů hraje klíčovou roli subjektivní smysl propůjčovaný aktéry a nikoliv jen teoretický vědecký zájem výzkumníka. Ideální typ v sobě spojuje jak výsledek pozorování sociální reality (empirii), tak vědecký výzkumný záměr (teorii).

Podle našeho soudu je tedy Weberova metoda ideálního typu pokusem vyřešit dvě ze základních metodologických otázek sociálních věd: zda a jak jsou naše teoretické pojmy zakotveny v empirii a zda a jak je možno v sociologii zaměřené na subjektivně míněný smysl zobecňovat.

Helena Kubátová přednáší sociologické teorie, metodologii sociologie a sociologii životního způsobu na Filozofické fakultě Univerzity Palackého

v Olomouci. Publikovala několik monografií týkající se této problematiky: Metodologie sociologie (2006), Sociologie (2008), Sociologie životního způsobu (2010). Dále publikovala vědeckou monografii zaměřenou na možnosti propojování fenomenologie a sociální stratifikace: Životní svět a sociální světy (2008). Přispívá do monografií týkajících se sociologické teorie: Pierre Bourdieu a teorie symbolické směny (2008), Diferenciace a kolektivní chování: J. Alexander a P. Colomy o neofunkcionalismu (2007, se spoluautorem), Hodnotový kulturní vzorec v teorii Talcotta Parsonse (2006).

LITERATURA

- DURKHEIM, É., 1969: Pravidla sociologické metody. Praha: Vysoká škola politická ÚV KSČ, 174 s.
- DURKHEIM, É., 2002: Elementární formy náboženského života. Praha: OIKOYMENH, 490 s.
- DURKHEIM, É., 2004: Společenská dělba práce. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 375 s.
- GERTH, H. H. – MILLS, C. W. (eds.), 1958: From Max Weber: Essays in Sociology. New York: Oxford University Press, 490 p.
- GIDDENS, A., 1971: Capitalism and Modern Social Theory. An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim, and Max Weber. Cambridge: University Press, 261 p.
- HAVELKA, M., 1998: Max Weber a počátky teorie náboženství. In: Weber, M. Sociologie náboženství. Praha: Vyšehrad, s. 13-115.
- HEKMAN, S., 1983: Weber, the Ideal Type, and Contemporary Social Theory. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 213 p.
- MERTON, R. K., 2000: Studie ze sociologické teorie. Praha: SLON, 276 s.
- PROFANT, M., 2011: Myslet uprostřed dějin. K pojetí dějinnosti ve filosofii symbolických forem Ernsta Cassirera. Praha: Epocha, 208 s.
- REX, J., 1961: Key Problems of Sociological Theory. London: Routledge and Kegan Paul, 194 p.
- RICKERT, H., 1967: Kulturní veda a přírodní veda. In: Hrušovský, I. – Zigo, M. (eds.): Antológia z diel filozofov. Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, s. 543-559.
- SCHÜTZ, A., 1964a: The Social World and the Theory of Social Action. In: Schütz, A.: *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff, pp. 3-19.
- SCHÜTZ, A., 1964b: Equality and the Meaning Structure of the Social World. In: Schütz, A.: *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff, pp. 226-273.
- SCHÜTZ, A., 1964c: The Problem of Rationality in the Social World. In: Schütz, A.: *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff, pp. 64-88.
- SCHÜTZ, A., 2003: Tvorba pojmov a teórií v sociálnych vedách. In: Filozofia 58, č. 5, s. 347-359.

- SMELSER, J. N., 1976: Comparative Methods in the Social Sciences. Prentice Hall: New Jersey, 253 p.
- WEBER, M., 1949: „Objectivity“ of Social Science and Social Policy. In: Weber, M.: On the Methodology of the Social Sciences. Illinois: The Free Press of Glencoe, pp. 50-112.
- WEBER, M., 1978: Basic Sociological Terms. In: Roth, G., Wittich, C. (eds.): Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, pp. 3-62.
- WEBER, M., 1997: Autorita, etika a společnost. Pohled sociologa do dějin. Praha: Mladá fronta, 287 s.
- WINCH, P., 2004: Idea sociální vědy a její vztah k filosofii. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 134 s.